

K R I T I K A

Megkésett jegyzetek

BENEY ZSUZSA JÓZSEF ATTILA-TANULMÁNYOK CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Beney Zsuzsa több mint huszonöt esztendei intenzív József Attila-olvasat, József Attila-értelmezés hozadékát foglalta össze, amikor különböző időpontokban írott esszéit kötetbe gyűjtötte, és 1989-ben megjelentette. A József Attila-kutatás, az úgynevezett szűkebb szakma azonban már a könyvet megelőzően is jól ismerte Beney Zsuzsa munkásságát, s nem csupán azt az öt tanulmányt, amelyet e kötet tartalmaz, hiszen Beney Zsuzsa régóta jelen van nem csak a szépirodalomban, a költészetben, de különösen az irodalmunkból gyakran hiányzó esszéiben és a tudományos problémákra rákérdező értekezés világában is. Ezt bizonyította az *Ikertanulmányok* (Tanulmányok a huszadik századi magyar irodalom köréből, 1973), és a *Nyitva van az aranykapu* (Verselemzések gyermekeknek, 1979) című köteteivel, de azzal is, hogy szerepelt a hetvenes évek kutatásait reprezentáló *József Attila útjain* című gyűjteményben. Munkásságát a szakma jól ismerte és ismeri, eredményeire hivatkozott és hivatkozik.

Már korábbi tanulmányaival is bizonyította, hogy – rendkívül érzékenyen – mindig a legfontosabb kérdésekre figyelt. Az Erdődy Edit szerkesztette tanulmánykötetből is kiderül, hogy Beney Zsuzsa az elsők (Bokor László, Szabolcsi Miklós, Szőke György, Tamás Attila, Sárközy Péter) között szót a költő jellegzetes motívumairól, képzeteiről, tett kísérletet verseinek tipologizálására.

József Attila-képe a kutatókéi közül talán Szőke Györgyéhez áll a legközelebb, amint ezt a már hivatkozott kötetben szereplő *József Attila két késői versének Isten-képe* című Beney-írás és a *József Attila apaképe* című Szőke-tanulmány olvasat-párhuzamosága is jelzi. Beney Zsuzsa is azok közé tartozott-tartozik, akik fontosnak tartották újra meg újra szembesülni József Attila betegségének kérdésével, mert látni akarta, milyen küzdelmet vívott önmagával is a költő. Az elsők között volt, akik feltételezték, hogy a költőnél „a harmincas évek eleje óta jelentkező gyomorpanaszok már a fejlődő skizofrénia kóros szervérzékelései lehettek”. (József Attila útjain, 271.) Ma érezzük igazán – immár a kutatás története szempontjából is – fontosnak, hogy Beney Zsuzsa már ebben, az eredetileg 1977-ben írott munkájában nem csak a költő betegségének kérdéséről, de kezeléséről, kezelőorvosairól is szól, részletesen ír például a költő és orvosa: Gyömrői Edit viszonyáról, arról, hogy ez költészetének „milyen gazdag kibontakozásához vezetett”, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy „felelőtlenség lenne” arról beszélni, hogy az orvosnőhöz fűződő kapcsolat „hogyan befolyásolta” – befolyásolta-e egyáltalán – a költő betegségét. (Ennek igazi jelentőségét akkor értékelhetjük, ha belegondolunk, hogy az akkor felerősödött idevonatkozó kutatások folyamata bizonyos, többé-kevésbé lezárhatónak látszó szakaszba csak a nemrég megjelent *Miért fáj ma is?* c. tanulmánykötettel jutott.) A hetvenes években vál(hatott) igazán releváns kérdéssé József Attila freudizmusa. Beney Zsuzsa a század kultúrájának-művészetének egészére egyszerre kitekintő gondolkodásról tesz tanúbizonyságot, amikor ezzel kapcsolatban megfogalmazza, hogy a költő, amikor „a freudi szemléletet magáévá téve, felismeri bű-

nösségét... közvetetten valószínűleg a huszadik század egyik legfontosabb, s mind fontosabbá váló életérzésére rezonált". (József Attila útjain, 263.) A hetvenes évek jellegzetes irodalomelméleti eljárása, megközelítésmódja volt a költői magatartásformák vizsgálata, ebben is együtt haladt a kutatással Beney Zsuzsa. Amikor például az említett kötetben Sárközy Péter a tudatosság és ösztönösség egységéről (240.), Tamás Attila az önmegeteremtés lehetőségéről (202–205.), akkor Beney Zsuzsa is hasonló problémákról szól, mégpedig az intelligencia és érzékenység összefonódott kettősségéből született magatartásformáról, mely az én mikrokozmoszában a sors makrokozmoszában analógiáját látja (261.). További példák sorolása nélkül is megállapítható, hogy Beney Zsuzsa azok közé tartozott, akik megkísérelték megújítani a József Attila-képet, akik saját munkásságukkal jelentősen befolyásolni-alakítani tudták a kutatás arculatát.

Azt ugyanakkor éreznünk kell, hogy a könyv szerzője klasszikus értelemben nem irodalomtörténész, nem az irodalomtudomány kritériumai szerint építkező munkát ír, sokkal inkább a szépíró, a gyakorló költő szembesül – nem egyszer a saját primer költői gondjaiban is segítséget adni látszó – József Attila értékrendszerével, költői-emberi alkatával, nyelv- és világszemléletének sajátosságaival. Ezt, a költői gyakorlatból (is) fakadó érzékenységet, gyakran különös empátiás készséget és – az irodalomtörténet-íráshoz viszonyítható – másként látást már a Szerb Antaltól választott mottó is magyarázza. A mottó így szól: *„És vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmen, váratlanságukkal megráznak és fogékonnyá tesznek a Nagy Titok megsejtésére – ilyen volt közöttünk József Attila.”* Már e mottó megválasztása is sejtetni engedi, hogy a kötetben nem irodalomtörténeti dolgozatokkal, nem egymásra épülő koherens egységet, egészet képező irodalomelméleti rendszerrel találkozunk, hanem szembesítést és önvizsgálatot is mutató esszékkel, költői világképelemzésekkel, versértelmezésekkel, emberi helyzetek vizsgálatával ismerkedhetünk meg. Ezért, bár kötelességünk kifogásolni helyenként a szakirodalmi hivatkozásokat vagy legtöbbször azok hiányát, végső soron nem csodálkozhatunk azon, hogy – lábjegyzetek, oldalszámok, sőt tételes bibliográfia stb. nélkül – az adott kérdésekre vonatkozó szakirodalomból vagy csak a valóban legfontosabbakra utal a szerző, vagy azokra (de csak nevüket említve), akiket véletlenül ismer, akiknek az írásával valahol találkozott vagy akikről úgy gondolta, hogy hozzá hasonló módon közelítettek József Attilához (leggyakrabban Szabolcsi Miklós, Pór Péter, Szőke György szerepel szöveg közben a tanulmányokban), s ugyanakkor ez magyarázhatja azt a hiányérzetünket, hogy számos, időközben mások által is elemzett motívum, képzet értelmezése során Beney Zsuzsa még csak nem is utal a szakirodalom idevonatkozó részeire. Hasonló módon gondot okozhat, hogy Beney Zsuzsa tanulmányai ismétlésekkel terhesek. Az ismétléseket azonban maga a szerző is érzékeli, meg is fogalmazza az okot, tanulmányainak válogatásáról szólva ezt írja: *„Van köztük olyan, amelyet eredeti formájában közlök, és van olyan, amellyel kapcsolatban meglátásaim annyit mélyültek, hogy jobbnak láttam azokat még egyszer megfogalmazni. Újra meg újra ugyanazok a versek érintettek meg, azok, amelyekben a magam számára is egzisztenciálisan fontos kérdésekkel találkoztam – csakhogy e versek rejtélyét a magam számára is megfejteni sokszor életre-halálra menő küzdelmembe került. A sorozatos próbálkozások miatt sokszor fog az olvasó ismétlésekkel találkozni. Ezek, megírásuk idején, mindig új meg új felismeréseknek tűntek; olyannyira részei a szöveg összefüggéseinek, hogy jobbnak láttam azt, ha eredeti helyükön hagyom őket.”*

Hogy valóban esszéket olvashatunk a kötetben, azt Beney Zsuzsa is megfogalmazza, mégpedig a bevezetés zárórészében: „a visszavágyódásért, és azért, amit ez felébreszt, a szenvedésért és a veleszenvedésért, ezek a tanulmányok *vallomásokként* is olvashatóak.” (A kiemelés tőlem. Sz. L. S.) A kritikus azonban nem bírálója akar lenni e könyvnek, hanem – mint volt eddig is – *hűséges és vele együtt gondolkodó olvasója*, azaz a továbbiakban csak arra szorítkozunk, hogy rámutatunk, milyen pontokon és mi újat hozott a szerző.

A könyv bevezetőjében, a kimondás törvényét érvényesítve alapvető fontosságú tételt fogalmaz meg, mely szerint József Attila „olyan esztétikai korszak beteljesítője és egyben egyik utolsó nagy képviselője, melyben a lélek és a szó még más összefüggésben álltak, mint az utána következő, a mi jelenünket meghatározó időben.” Ez a tétel alapvetően meghatározza nem csak a már említett dolgozat, de a többi gondolatmenetét is, így jelen van *A két anya* címűben is, amelynek témája szintén Szőke Györgyhöz közelíti a szerzőt. Beney Zsuzsa itt joggal mutat rá – másokhoz hasonlóan – a költőnek az anyához fűződő ambivalens viszonyára, ugyanakkor arra is, hogy e művekben egyszerre találkozhatunk az „igazi” és a „megteremtett” anyával, az odaadás és elvonás ketósságával. Bizonyítja – mint az istenes versekkel kapcsolatban is tette –, hogy a teremtett anyakép milyen szorosan kötődik a kisgyermekkorú anyaképhez: „egyszerre reális és szimbolikusan omnipotens, sőt, valóságossága mellett tündéries, meseszerű is.” (42.) Fontos, amit a *Kései sirató*val kapcsolatban ír – magam is hasonlóan értelmeztem a művet –, hogy a költő „nem a veszteség fájdalmát, hanem a fájdalom hiányát érezte fájdalomnak; nem az anya eltűntét, hanem nemlétezését, nem az idő megszakadását, hanem a világ idő nélküli lebegését siratta.” (81.) (Jóllehet, magam kevesebb jelentőséget tulajdonítanék a „betegségnek”, az értelmezés egészét mintaadóan logikusnak és következetesnek vélem.)

A Szerb Antal-mottóra leginkább *Az Eszmélet lírája* című fejezet – tanulmány – rímél, hiszen ennek lényege éppen annak bizonyítása, hogy Beney Zsuzsa szerint a költő érthetősége mögött mindig egy homályba merült, elérhetetlen és érthetetlen titkos mondanivaló rejlik. Ennek az emberi szellem számára leginkább vonzó titokzatos-ságnak a megfejtésére tesz – sikerrel – kísérletet ez a könyv, s ha valahol, itt nagyon érezzük a gyakorló költő intuitív gondolkodásának és az esszéista következetes logikájának egymásra hatását. Két értelmezési stratégiában magam is azonosulni tudok a szerzővel, az egyik az, amit az *Eszmélet*tel kapcsolatban fejt ki a legrészletesebben, mely szerint a József Attila-vers egyik jellegzetessége a „nyitvahagyottság” (magam is így értelmeztem nem egy versét: *Ritkás erdő alatt, Zöld napsütés hintált...*), a másik pedig az, ami új szempontot adott a József Attila-kép alakításához, mely szerint költészete szenvedéslíra. Szól ugyanerről a kérdésről a zárófejezetben is (*József Attila halála*), mégpedig úgy, hogy a szenvedés utána jövő nagy profétáinak – Pilinszky János, Nelly Sachs, Paul Celan – műveivel hasonlítja össze. Pilinszkyvel más módon is többször összevetette már a szerző költőnket. Szabadjon hozzátennem, úgy vélem, metafizikus és metaforikus világlátásuk is hasonló, hiszen egy töről fakadt a József Attila-i „világ-hiány” és a Pilinszky János-i „világvesztés” gondolata, de egymásra lelnek a csöndhöz való viszonyukban is, abban, hogy mindketten rálelnek a csönd, a hallgatás poétikájára, a „kegyelmi állapotra”, mely a kimondás törvényét egyáltalán érvényesíteni engedi.

Beney Zsuzsa és József Attila együttgondolkodása, az, hogy a szerző visszavágyik a József Attila-i világba, a fájdalomba, abba a világba, amelyben a kép és a szó még erősítette egymást, legrelevánsabban az *Óda* elemzésében nyilvánul meg. Itt mutatkozik

meg ugyanis a legerőteljesebben, hogy Beney Zsuzsa a nyelv felől közelíti meg a József Attila-i szemléletet, teszi ezt annál is inkább, mert tudja, tisztán gondolati úton kevésbé közelíthetők meg az ilyen művek. Mint írja: „A megszólítás formájából, a költői nyelvből, szimbólumrendszerének sajátágaiból olvashatjuk ki József Attila világképét.” (168.) A *Lényed ott minden lényeket kitölt – Az Óda világképéről* című tanulmány talán legfontosabb értelmezői kérdése az, hogy vajon a világ József Attila számára egyértelműen kifejezhető-e? Azaz, ismét a kimondásnak nevezhető eszmélés (Beney Zsuzsa fogja így fel) világában vagyunk. Itt legfeljebb egy értelmezési különbségre hívnám fel a figyelmet. Beney Zsuzsa úgy gondolja, s bizonyítja is, hogy „József Attilának nem kell új nyelvi kifejezőeszközöket keresnie, mint a következő generáció költőinek, a nyelv konvencionális struktúráját érintetlenül hagyja, sőt paradoxonaiban maximálisan kihasználja – és maximálisan ahhoz kötődik”. (190.) Elfogadva ezt, úgy gondolom, nem egyszeri jelenségekről van szó akkor sem, nem „nyiladékokról” csupán, amikor már – korát megelőzve – nála is betör költői rendszerébe, a világ látható rendjébe, nyelvi kifejezhetőségébe, a rendbe nem foglalható, nyelvvel kifejezhetetlen, hanem meghatározóvá válik a felismeréslírában, az eszméléslírában a nyelven túli keresése és megtalálása, ezt bizonyíthatja az is, ahogy ráel a költő a *szürkület* állapotára, a „néma beszéd” megkísérélhető elvére, amikor megéri a csönd kísértése, amikor az elhallgatás „esztétikáját” jellegzetes költői eszközévé teszi, amikor azt sejtetik művei, hogy az egyedüli szabadság a hallgatás szabadsága, s a némaság a költészet egyedül lehetséges esélye, de legalábbis egyik formája. Mindez azonban már messzire vezetne, s nem is tartozik e kritika körébe, de jelzi, milyen utakat tesz lehetővé, milyen utakra hív(hat) Beney Zsuzsa nyelvében is szép, emberiességében is felszabadító tanulmánykötete, mert engedjék meg ennyi szubjektívizmus: napjainkban ezt sem tartom lényegtelennek, hogy Beney Zsuzsának sikerül nem csak a költőt, de rajta keresztül a huszadik századi embert is közel vinnie olvasójához.

Beney Zsuzsa tanulmánykötete jelentős eredményeket hozott a József Attila-kutatásban, termékenyen módosította a József Attila-képet, hozzájárult ahhoz, hogy az elkövetkező generációk már másként láthatják ezt.

Szigeti Lajos Sándor